

A kiegyezés előtt az európai átlagtól erőteljesen elmaradt hazai felsőoktatás a dualizmus idején, addig soha nem tapasztalt fejlődésen ment keresztül és nyugodtan kijelenthető, hogy az 1910-es évekre utolérte az európai színvonalat. Ez elsősorban azt jelenti, hogy kiépült a hazai felsőoktatás teljes intézményi struktúrája, s így már minden tudományterületen és valamennyi művészeti területen mód volt hazai, magyar nyelvű felsőfokú képzésben részesülni. Ugyanekkor erre a korszakra jellemző a külföldi egyetemjárás tömegessé válása is. A 19. század második felében az alábbiak szerint alakult a külföldi egyetemek látogatottsága a magyarországi diákok szempontjából:²

1851–1875	15 994 beiratkozás
1876–1900	16 878 beiratkozás
1901–1919	14 279 beiratkozás

Ez a két tény nem mond ellent egymásnak, mert a századforduló körül egyre inkább többségbe került az úgynevezett posztgraduális külföldi egyetemjárás, vagyis az, hogy a hazai képzés után, vagy közben mentek a diákok külföldi továbbtanulásra. Ez már hasonlít a modern, mai egyetemjárásra.

Vizsgáljuk meg, hogyan nézett ki a hazai felsőoktatás intézményhálózata 1918 őszén. Tudni kell, hogy a hazai felsőoktatás rendszerében kialakult egy logikus, jól áttekinthető intézményi struktúra, amely pontosan jelezte, hogy az adott intézmény milyen szinten áll a hazai felsőoktatás rendszerében.³ Ennek legalsó fokán volt a „Tanoda”, vagy „Tanintézet”, amely nem tartozott a klasszikus felsőoktatási intézmények közé, a bejutáshoz nem volt szükséges középiskolai végzettség, ugyanakkor egy speciális tudomány-, vagy művészeti terület képzésének kezdete volt. A következő fokozatot az „Akadémia” jelentette, amely már egyértelműen felsőfokú intézetnek számított, de még nem olyan követelményekkel, mint a későbbiek. Felvételhez itt sem volt feltétel az érettségi, bár a századforduló után egyre inkább szigorodtak a követelmények. A harmadik fokozatot a

¹ A tanulmány az MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport (213 TKI 738) munkájának keretében készült.

² Az adatok a „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” című sorozatból valók. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára által kiadott sorozatban 24 kötet jelent meg. Ezek felsorolása megtalálható az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár honlapján.

³ A korszakra és intézményeire összefoglalóan lásd: *Kardos József – Kelemen Elemér – Szögi László* (az újban még *Szövényi Zsolt*): *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Budapest, 2000. Új javított és bővített kiadása megjelenés alatt: Budapest, 2019., továbbá: *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Szerk.: *Szögi László*. Budapest, 1994.

A főiskolai paloták (balra a Kémiai palota, középen a Bányászati és Kohászati palota, jobbra az Erdészeti palota)

„Főiskola” nevet elnyerő intézmények voltak. Ez lényegében egyetemi szintű képzést jelentett, a nem klasszikus tudományterületeken. Végezetül az utolsó fokozat volt az „Egyetem”, amely elnevezést a tudományegyetemeknek és a műegyetemeknek tartották fenn. Ezek az intézmények rendelkeztek tudományos fokozat kiadásának jogával, de – mint ezt jelezni fogom – egy főiskola is megkaphatta ezt a jogosultságot.

Egyetemek és főiskolák

1918-ban négy tudományegyetem működött hazánkban. A legrégebb budapesti, az egykori nagyszombati egyetem utódja volt, amely 1777-ben költözött Budára, majd 1784-ben Pestre és kétségtelenül az ország legnagyobb tekintélyű intézménye volt.⁴ Az egyetem katolikus teológiai, jogi, orvosi és bölcsészeti fakultásokkal rendelkezett, tehát klasszikus négykarú egyetem volt. A természettudományokat a Bölcsészeti Kar keretében oktatták, jóllehet többször tervezték a kar kettéválasztását, ez 1949-ig nem történt meg. A budapesti egyetemnek az 1913/14-es utolsó békeévben 8185 hallgatója volt,⁵ ami

⁴ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002. Szerk.: Szögi László. Budapest, 2003.

⁵ A létszámadatokat, a továbbiakban is lásd: *Ladányi Andor*: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest, 1969. 12–13. oldalak között.

európai mértékben is nagyon magas szám volt, s ez óriási problémákat jelentett, mind az oktatás, mind a diákság szempontjából, amelyekre itt nincs módom kitérni.

A második tudományegyetem az 1872-ben alapított, és később Ferenc Józsefről elnevezett kolozsvári volt.⁶ Ennek szerkezete eltért a budapestitől, hiszen Erdélyben minden felekezetnek saját főiskolája, vagy kollégiuma volt, ezért itt nem jött létre teológiai kar. Az egyetem jogi, orvosi, bölcsészeti és újként matematikai és természettudományi karból állt. Magyarországon itt jött létre először természettudományi fakultás. Kolozsvárt fokozatosan fejlesztették az egész dualizmus alatt, és elmondható, hogy 1918-ra egy teljes szerkezetű, korszerű klinikákkal, könyvtárral, laboratóriumokkal felszerelt egyetem működött a városban. A kolozsvári egyetemnek jóval kevesebb hallgatója volt, mint a budapestinek, az 1913/14-es tanévben 2302 fő.

1912-ben a magyar országgyűlés két új tudományegyetemet alapított, egyet Pozsonyban, egyet pedig Debrecenben. A dualizmus alatt évtizedekig folyt a küzdelem, hol alapítsanak új egyetemeket. Egyetemet akart Pozsony, Győr, Kassa, Debrecen, Szeged, Temesvár, Pécs és végül e küzdelemből a két említett város került ki győztesen. Debrecen kijelölése elég logikus volt, hiszen az Alföld óriási területén alig volt felsőoktatási intézmény. Természetesen mellette szólt a Debreceni Református Kollégium óriási hagyománya is,⁷ amelyben ekkorra már jogi és bölcsészeti képzés is volt. A református Tisza Istvánnak is befolyása volt a döntésre. Debrecenben az új egyetem református teológiai, jogi, bölcsészeti és orvosi karral, alakult meg.⁸ Az első három kar 1914-ben, az orvosi 1918-ban nyílt meg, igen szerény körülmények között.

Pozsony mellett utólag belegondolva kevés érv szólhatott, hiszen Bécs közelsége elszívhatta a nem magyar nyelven tanulni óhajtókat. A politika nyilván az ország északnyugati, nemzetiségek által lakott részén is akart egy magyar nyelvű erős egyetemet létesíteni. A pozsonyi egyetembe olvadt bele a volt ottani állami jogakadémia, ezért 1914-ben csak a jogi karon kezdődött meg az oktatás. A tervezett bölcsészeti karon csak 1918 tavaszán, az orvosi karon csak 1918 őszén kezdődhetett meg a tanulás. Itt is terveztek egy természettudományi és mezőgazdasági kart, de ennek létrehozására nem maradt idő. A pozsonyi, Erzsébet királynőről elnevezett egyetem⁹ esetében elmondhatjuk, hogy mire éppen elindult volna a működése, gyakorlatilag ellehetetlenült.

Egyetemi szintű intézmény volt még Budapesten a M. Kir. József Műegyetem,¹⁰ amely 1871-ben kapott új szervezetet, és 1900-tól már doktoráltatási jogot is. A nagy kiterjedésű Magyar Királyságban ez volt az egyetlen műszaki egyetem és ez a hatalmas

⁶ Nagyon gazdag irodalmából a legutóbbi: *Gaal György*: Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai. Scientia Kiadó. Kolozsvár, 2012.

⁷ A Debreceni Református Kollégium története 1538–1988. Szerk.: *Barcza József*. Budapest, 1988.

⁸ A Debreceni Egyetem története 1912–2012. Szerk.: *Orosz István – ifj. Barta János*. Debrecen, 2012.

⁹ A Pozsonyi Egyetem történetéről csak kisebb írások találhatók. Egy rövid összefoglalás: A pécsi felsőoktatás évszázadai. Pécs, 2017. 49–56.

¹⁰ Több korábbi kiadvány mellett a legújabb: A Műegyetemtől a világhírig. From the BME to world renown. Szerk.: Szerk. biz. és *Németh József*. Budapest, 2005.

A főiskolai paloták a r. kat. főgimnázium épületével

ipari fejlődés következtében nagyon kevésnek bizonyult. Így a Műegyetemen is hatalmas volt a hallgatói létszám, 1913/14-ben 2676 fő. Az intézmény ugyan nem rendelkezett a legkorszerűbb laboratóriumokkal, viszont matematikai, fizikai és kémiai alapképzése kiemelkedő színvonalú volt, amelyet a legfejlettebb országok egyetemei is elismertek.

Főiskolai rangban két intézmény volt. A Selmecbányai M. Kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola,¹¹ az egyik legősibb hazai felsőoktatási intézmény is jelentős fejlesztéseket kapott a dualizmus időszakában, de fekvése, elszigeteltsége kétségessé tette, hogy fejlődése a régi kicsiny bányavárosban a 20. században biztosítható lesz. 1913/14-ben a főiskola hallgatóinak létszáma 579 fő volt. Nem véletlen, hogy a századforduló után egymás után születtek tervek a főiskola fejlesztésére, vagy új helyre költöztetésére. 1917 májusában Selmecbányán javasolták egy új, „Mária Terézia Műegyetem” létesítését a főiskola kibővítésével. Miután ez a terv dugába dőlt, 1918 tavaszán a főiskola tanárai csatlakoztak egy Kassai Műegyetem létesítésének tervéhez, vagyis ahhoz, hogy az intézményt költöztessék át Kassára. Ezekből a tervekből azután semmi sem valósulhatott meg a háború következményeként.¹²

¹¹ Erdészeti részére: Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv Selmecbánya 1808 – Sopron 2008. 1–3. kötet. Sopron, 2008. A harmadik kötet adattár. Bányászati részére: Selmechtől Miskolcig 1735–1985. Szerk.: Zsámboki László. Miskolc, 1985.

¹² Szögi László: A temesvári és a kassai műegyetem létesítésének tervei 1918 előtt. In: Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből. Szerk.: Kiss József Mihály. Budapest, 1991. 105–122.

1918-ban már főiskolai rangban volt a M. Kir. Állatorvosi Főiskola Budapesten.¹³ Az intézmény a dualizmus korában elképesztően gyors fejlődésen ment keresztül, elsősorban Hutyrá Ferenc munkásságának köszönhetően. Az egykori „Baromorvosi Tanintézetből” 1890-re Akadémia, 1899-ben pedig Főiskola lett, és 1906-ban a főiskolák közül elsőként elnyerte a doktori cím adományozásának jogát. Hallgatói létszáma 1913/14-ben 216 fő volt.

Az akadémiák

1918-ban, nem számítva Horvátországot, a történelmi Magyarország területén 16 akadémiai rangú állami intézmény működött. Ezek közül kettő volt jogakadémia, amelyek a dualizmus során fokozatosan négy évfolyamos teljes képzésű intézetekké váltak. Az egyik 1776 óta Kassán,¹⁴ a másik 1780 óta Nagyváradon működött.¹⁵

A jelentős agrárgazdasággal bíró Magyarországon érthetően nagyon régóta színvonalas volt a felsőfokú agrárképzés. Ennek legfontosabb intézménye volt a Magyaróvári Gazdasági Akadémia, amely már 1874-ben elnyerte az akadémia rangot.¹⁶ Ezen kívül további négy városban működtek gazdasági tanintézetek, amelyek 1906-ban akadémiai rangot nyertek. Keszthelyen,¹⁷ Debrecenben, Kolozsváron és Kassán működött Gazdasági Akadémia.

A magyar felsőoktatás alig ismert, de fontos intézménye volt a fiumei M. Kir. Tengerészeti Akadémia.¹⁸ Az intézmény első jogelődje 1822-ben alakult. 1870-től Tengerészeti Tanintézet néven működött, eleinte még olasz tanítási nyelven. 1894-ben nyerte el az akadémiai rangot, amely után magyar tannyelvre váltottak. Miután 1918-ban Magyarország elvesztette tengeri kijáratát, az intézmény emléke is feledésbe merült.

A kereskedelmi és közgazdasági felsőoktatásnak négy tanintézete is volt Magyarországon, de az annyira kívánt Közgazdasági Egyetem, amelynek létesítését az 1910-es években többször sürgették, nem jött létre. A háború befejezése előtti napokban elkészült egy tervezet az önálló egyetemi Közgazdaságtudományi Kar létesítésére. Az alapító királyi rendeletet IV. Károly már nem írhatta alá, mert lemondott. A külkereskedelem segítségére létesült 1899-ben a budapesti Keleti Kereskedelmi Akadémia, amelyik elsősorban a Balkán és a Közel-Kelet felé irányuló külkereskedőket képezte.¹⁹ 1912-ben Fiumében

¹³ 200 éves a magyar állatorvosi felsőoktatás 1787–1987. Szerk.: *Holló Ferenc*. Budapest, 1987.

¹⁴ Kassáról alig van irodalom. Lásd: *A kassai egyetem. Emlékkönyv*. Kassa, 1901.

¹⁵ *Bozóky Alajos*: A Nagyvárad királyi Jogakadémia százados múltja. Budapest, 1889.

¹⁶ *Tenk Antal*: Dicső múltunk I. A Magyaróvári Gazdasági Akadémia XIX. századi fénykora és nagy tanári kara (1818–1918). Mosonmagyaróvár, 2017., *Uő*: Dicső múltunk II. A magyaróvári agrárfelsőoktatás második száz éve. A nagy átalakulások évszázada (1918–2018). Győr, 2018.

¹⁷ *Georgikon 200: Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára*. 1–2. Szerk.: *Fehér György – Kurucz György – Zsidi Vilmos*. Keszthely, 1996, 2001.

¹⁸ *Horváth József*: A „Nautica”. A fiumei Tengerészeti Akadémia története. Róna Kiadó. hn. 1999.

¹⁹ *Tanulmányok a magyarországi közgazdasági felsőoktatás történetéből*. Szerk.: *Szögi László – Zsidi Vilmos*. Budapest, 1995.

megalakult a Kiviteli Akadémia, amely a tervek szerint a tengerentúli és Nyugat-Európába irányuló kereskedelmi szakemberek képzését tűzte ki céljául. Ezen kívül Budapesten és Kolozsváron 1900-tól létesült két Kereskedelmi Akadémia, amelyek azonban két évfolyamosak voltak és nem tekinthetők valódi felsőoktatási intézménynek.

A művészeti felsőoktatás intézményhálózata viszonylag későn jött létre Magyarországon, de már az 1880-as évekre felálltak a legfontosabb intézmények. Elsőként 1871-ben a „Mintarajztanoda és Rajztanárképezde” alakult meg, amiből fokozatosan fejlődött ki a hazai képzőművészeti felsőoktatás.²⁰ Az addig különálló ún. mesteriskolákat és a női festőiskolát összevonták az alapintézménnyel, és 1908-ban megalakult a M. Kir. Képzőművészeti Főiskola, amely az első világháborúig, kiváló tanárai miatt, jelentős hírnévre tett szert. A zenei felsőoktatás 1875-ben kezdődött Budapesten, amikor Liszt Ferenc vezetésével megalakult a M. Kir. Zeneakadémia.²¹ A századfordulóra már ez az intézmény is európai hírű fontos zenei főiskolává vált. A Főiskola elnevezést 1918-ban, éppen vizsgált időszakunkban kapta meg, de már előtte is a legmagasabb szintű zenei képzést nyújtotta.

A harmadik felsőfokú művészeti iskola gyökerei egészen 1865-ig vezethetők vissza. Ekkor alakult meg, kezdetben magán kezdeményezésből az Országos Színészeti Tanoda, ahol opera és dráma szakokon folyt oktatás. Felsőfokúvá akkor vált, amikor 1888-ban átmenetileg egyesítették a Zeneakadémiával. 1893-ban azonban újra önálló lett M. Kir. Színművészeti Akadémia néven.²² Az első világháború előtt a kor legkiválóbb színészei oktattak az intézményben.

Az utolsó állami felsőfokú tanintézet, amit meg kell említenünk a M. Kir. Ludovika Akadémia.²³ Az első magyar katonai főiskola történetének kezdete a 19. század elejéig nyúlik vissza. Épülete már 1836-ban elkészült, de valódi oktatás csak a kiegyezés után, 1872-ben kezdődött meg benne. Ez a képzés még csak középszintű volt, lényegében hadapródokat képeztek itt, néhány felsőbb tanfolyam mellett. 1897-ben szervezték át az intézetet, s attól kezdve valódi katonai akadémiának számított, amely egyenértékű volt a Monarchia más, hasonló tanintézeteivel.

Felsőbb szakiskolák

Budapesten az első világháború végén több olyan szakiskola is működött, amely egy-egy speciális területre képzett szakembereket, de nem számított még felsőfokú tanintézetnek. Megemlíteni mégis fontos őket, mert a későbbiekben ezekből nőttek ki máig működő önálló egyetemek, vagy egyetemi fakultások.

²⁰ A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig. Szerk.: *Blaskóné Majkó Katalin – Szőke Annamária*. Budapest, 2002.

²¹ *Gádor Ágnes – Szirányi Gábor: A Zeneakadémia*. Budapest, 1997. és *Gádor Ágnes – Szirányi Gábor: Nagy tanárok. Híres tanítványok. 125 éves a Zeneakadémia*. Budapest, 2000.

²² A százéves Színésziskola. Szerk.: *Csillag Ilona*. Budapest, 1964.

²³ A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia története. Szerk.: *dezséri Bachó László*. Budapest, 1930. Újabbán: 1808–2008. A magyar katonai felsőoktatás 200 éve. Szerk.: *Csikány Tamás*. Budapest, 2009.

1868-ban kezdte meg munkáját a „Tornatanárképző Tanfolyam”, amiből a mai Testnevelési Egyetem fejlődött ki.²⁴ Korábbi előzmények után 1894-ben alakult meg a M. Kir. Kertészeti Tanintézet, amely a későbbi Kertészeti Egyetem jogelődje.²⁵ 1896-ban vált ki a Rajztanodából az „Iparművészeti Iskola”,²⁶ amelyből a mai Moholy-Nagy Művészeti Egyetem nőtt ki. Végezetül 1900-ban kezdte meg munkáját a „Gyógypedagógiai Tanárképző Tanfolyam”, amelyből később önálló főiskola, ma pedig egyetemi kar fejlődött ki.²⁷

Római és Görög Katolikus egyházi felsőoktatási tanintézetek

A történelmi Magyarországon valamennyi jelentős múltú felekezet kezdettől fogva tartott fenn felsőfokú oktatási intézményeket. Ezek elsősorban a papképzést szolgáló teológiai főiskolák, szemináriumok voltak, de néhányban világiak részére is folyt elsősorban jogi képzés.

A római katolikus egyház valamennyi érseki és püspöki székhelyen működtetett a kánonjogi előírásoknak megfelelően papi szemináriumot. 18 ilyen szeminárium működött az országban, amelyeket itt egyenként nem sorolunk fel. A görög katolikus egyház három városban működtetett szemináriumot. Balázsfalván a román,²⁸ Eperjesen elsősorban a szlovák, Ungváron pedig a ruszin görög katolikus lelkészeket képezték.

A római katolikus egyház 1918-ban két igen nagy hagyományú és jelentős joglíceumot működtetett. Egerben 1740 óta folyt jogi oktatás és ebből fejlődött ki az Egri Érseki Joglíceum,²⁹ amelynek még ekkor is nagyon sok hallgatója volt. Pécsen 1831-ben alapítottak Püspöki Joglíceumot, amely a szabadságharc leverése utáni átmeneti szünetet követően vizsgált korszakunkban is sikeresen működött.³⁰ E két jogi főiskola is mai egyetemek alapját képezte.

Protestáns és egyéb egyházi tanintézetek

A református egyház 1918-ban hat olyan intézettel rendelkezett, amelyben felsőfokú képzés folyt. Kezdetben ezek a lelkészképzés mellett jogi képzést is végeztek, de 1918-ra mindössze két református jogakadémia maradt. A Debreceni Kollégium beolvadt a

²⁴ Jubileumi Emlékkönyv 1925–2015. 90 éves a Testnevelési Egyetem. Budapest, 2015.

²⁵ 150 év a kertészettudományi, élelmiszertudományi és tájépítészeti oktatás szolgálatában 1853–2003. Szerk.: *Zalainé dr. Kovács Éva*. Budapest, 2003.

²⁶ Dokumentumok a Magyar Iparművészeti Egyetem történetéből 1880–1904. Összeáll.: *Zsidi Vilmos*. Budapest, 2004.

²⁷ *Gordosné Dr. Szabó Anna*: A magyar gyógypedagógus képzés története. 100 éves a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola. Budapest, 2000.

²⁸ *Cornel Sigmirean*: *Intelectualitatea ecleziastică Preoții Blajului (1806–1948)*. Târgu Mureș, 2007.

²⁹ *Udvardy László*: *Az Egri Érseki Joglíceum története 1740–1896*. Eger, 1896., újabban: *Kiss Péter* *Az egri érseki Líceum történetéből*. Eger, 2016.

³⁰ A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923. Szerk.: *Kajtár István – Pohánka Éva*. Pécs, 2009.

A római katolikus főgimnázium

Az evangélikus líceum, ahol Petőfi és Mikszáth is tanult

Debreceni Tudományegyetembe, így azt már említettük. Sárospatakon,³¹ Pápán,³² Kolozsváron³³ és Nagyenyeden,³⁴ valamint az 1855-ben alapított pesti,³⁵ ekkor már budapesti kollégiumokban volt lelkészképzés. Kecskeméten 1831-től, majd hivatalosan elismerve 1875-től működött református jogakadémia.³⁶ Máramarosszigeten 1837-től, majd ugyancsak állami elismeréssel, 1872-től létezett az ugyancsak református jogakadémia.³⁷

Az evangélikus egyház számos líceumot működtetett a történelmi Magyarországon, de 1918-ra ezek közül csak néhány végzett felsőfokú képzést. Pozsonyban, Eperjesen és Sopronban³⁸ működött evangélikus teológiai akadémia, ahol a lelkészképzés volt a fő feladat. Eperjesen 1811-től folyt jogi oktatás és itt is többszöri szüneteltetés után 1879-ben vált teljes szerkezetű és államilag elismert evangélikus jogakadémiává.³⁹

Erdélyben évszázadok óta működött a Kolozsvári Unitárius Kollégium, amely a vizsgált időszakban és az unitárius lelkészek képzőhelye volt, mint Unitárius Teológiai akadémia.⁴⁰

A magyarországi izraelita felekezet már 1862-ben kezdeményezte egy modern szellemiségű rabbiképző intézet felállítását. Az 1868-as zsidó egyetemes gyűlésen határozat született az intézet létrehozásáról. Mivel a hazai zsidóság ezután három autonóm csoportra vált szét, a továbbiakban a neológ irányzat vette kezébe a rabbiképző ügyét. 1877-ben nyílt meg a Közép-Európában nagy hírnévre szert tevő tanintézet, amelyet 1917-ben „Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet”-nek neveztek el.⁴¹

Az ortodox egyház hívei a történelmi Magyarországon elsősorban szerbek és románok voltak. Nagyszébenben korábbi előzmények után, 1848-tól már magasabb színvonalon képezték a román ortodox papságot. A magyarországi szerb ortodox papságot a

³¹ Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak, 2013.

³² A pápai kollégium története. Szerk.: Trócsányi Zsolt, Budapest, 1981.

³³ Kolozsvári József: Litteris et Pietati Sacrum. Adalékok a Kolozsvári Református Kollégium történetéhez, Kolozsvár, 2012.

³⁴ A Bethlen Kollégium emlékkönyve. Szerk.: Hadházi Ferenc. Nagyenyed – Kolozsvár – Budapest, 1995.

³⁵ A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005. Budapest, 2005.

³⁶ A Kecskeméti Református Jogakadémia története 1875–1919. Szerk.: Homicsko Árpád Olivér – Törő Csaba Attila. Budapest, 2019.

³⁷ Balogh Béla: A máramarosszigeti református líceum története. Debrecen, 2013.

³⁸ Orosz Gábor Viktor: Soprontól Sopronig. Evangélikus Hittudományi Kar az egyetemen. Budapest, 2016.

³⁹ Prešovské Evanjelické Kolégium. Zostav.: Peter Kónya – Rene Matlovič. Prešov, 1997.

⁴⁰ Gál Kelemen – Benczédi Gergely – Gaal György: Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből. Kolozsvár, 2007.

⁴¹ The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume. Edited by Moshe Carmilly-Weinberger) New York – Budapest, 1986., és: Fenséges napok. Az Országos Rabbiképző Egyetem időszak kiadványa. Megjelent az Országos Rabbiképző Intézet Gál Kelemen – Benczédi Gergely – Gaal György: Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből. Kolozsvár, 2007.

The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume, edited by Moshe Carmilly-Weinberger. New York – Budapest, 1986., és: Fenséges napok. Az Országos Rabbiképző Egyetem időszak kiadványa. Megjelent az Országos Rabbiképző Intézet alapításának 125. évfordulóján. Szerk. Schőner Alfréd és Oláh János. Budapest, 2002.

Karlócai Szerb Ortodox Teológiai Akadémián képezték ki, de ez a korabeli Horvátország területéhez tartozott, ezért nem számítjuk a hazai felsőoktatási intézmények közé.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy 1918-ban 13 férfi szerzetesrend rendelkezett hazai teológiai főiskolával, amelyeket itt nem szándékunk részletezni, de annyit tudni kell, hogy ezen intézményekben is folyt felsőfokú teológiai képzés.

Összegzés

Ha nem számítjuk a fent említett szerzetesrendi intézményeket, akkor elmondható, hogy 1918 őszen 23 állami felsőoktatási intézmény működött Magyarországon, amelyek közül 10 nemsokára az új határokon kívülre került. A 23 római és görög katolikus tanintézet közül 12 az utódállamok területéhez került. A 13 egyéb felekezetekhez tartozó intézet közül 7 jutott az új határokon túlra. Vagyis az összesen 59 intézményből 29 került el Magyarországtól. Gyakorlatilag a felsőoktatási intézmények fele, amelyekre korábban annyi fejlesztést fordított a magyar állam, elveszett. Néhány intézmény, mint ismeretes a megkisebbedett országba menekült. A Kolozsvári Egyetem Szegedre, a Pozsonyi Egyetem később Pécsre, a Selmecebányai Főiskola Sopronba, az Eperjesi Evangélikus Jogakadémia Miskolcra költözött, de lényegében mindenütt csaknem a nulláról kellett újrakezdeni a munkát. Az áttelepülő felsőoktatási intézmények sorában különleges volt a selmeci főiskola esete, amely a páratlan értékű mozdítható oktatási infrastruktúra teljes átmentésével a többi intézménynél jóval jelentősebb feladatokat, de egyúttal eredményeket is hozott magával. A háború végén már megnyitás előtti állapotban volt Temesváron a második magyar műegyetem, de ebből a tervből sem lett végül semmi. 1918 végére teljesen új korszak kezdődött a magyar felsőoktatás történetében.